

*Poland for World Heritage/
La Pologne pour le patrimoine mondial,*
Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2013

Mirosław Olbryś

archeolog

KONSERWACJA ZABYTKÓW, traktowana jako dziedzina naukowa i działalność praktyczna, oraz archeologia są specjalnościami, którymi kultura i nauka polska pozytywnie wyróżnia się na świecie od kilkudziesięciu lat. Z troski o ochronę i zachowanie zabytków ocalałych z pożogi II wojny światowej powstał system kształcenia konserwatorów oraz interdyscyplinarna metodyka realizacji prac konserwatorskich. W latach 70. i 80. XX wieku okrzepła archeologia śródziemnomorska, której podwaliny naukowe i organizacyjne stworzył prof. Kazimierz Michałowski. Zmiany społeczno-gospodarcze dokonujące się w Polsce po 1989 roku utrzymały dobrą praktykę realizacji prac konserwatorskich oraz wysoki poziom archeologii, choć realia gospodarki wolnorynkowej stworzyły nowego typu zagrożenia i wyzwania dla obu dziedzin.

Narodowy Instytut Dziedzictwa (dalej: NID) jest instytucją powołaną w 2011 roku między innymi do promowania w kraju i za granicą osiągnięć Polski w ochronie zabytków. Dwujęzyczna publikacja

Poland for World Heritage/La Pologne pour le patrimoine mondial jest rodzajem katalogu przygotowanego z okazji wystawy obrazującej dorobek, doświadczenie i potencjał Polski w konserwacji i badaniu głównie zabytków wpisanych na Listę światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego UNESCO¹. Wystawa, publikacja oraz inne wydarzenia kulturalne

(między innymi wydanie folderu o polskich miejscach wpisanych na Listę UNESCO) posłużyły do przeprowadzenia skutecznej akcji promującej kandydaturę Polski do Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO².

Książkę otwiera zwięzłe *Wprowadzenie* Małgorzaty Trelki (NID), redaktorki tomu, w którym wyjaśnia zasady doboru prezentowanych

materiałów. Znalazły się w nim prace prowadzone zasadniczo przy zabytkach wpisanych na Listę światowego dziedzictwa UNESCO w Egipcie i Sudanie, Ameryce Łacińskiej oraz na Bliskim i Dalekim Wschodzie. Są to „historyczne przykłady działalności naszych zespołów” w różnych punktach świata, silnie zróżnicowanych kulturowo, a przy tym niezmiernie bogatych w dobra kultury. M. Trelka podkreśla aktywność Polski na arenie międzynarodowej także w stanowieniu prawa – opracowaniu i przyjęciu Konwencji Światowego Dziedzictwa UNESCO (1972), co zaowocowało pierwszymi wpisami na Listę UNESCO zabytków z Polski: kopalni soli w Wieliczce (1978) oraz Starego Miasta w Warszawie (1980). Naukowcy, archeolodzy i konserwatorzy z Polski są cenienni na świecie z uwagi na dorobek w ochronie, badaniu i zarządzaniu dziedzictwem, wypracowywanie nowych metod badawczych i technologii oraz udział w projektach interdyscyplinarnych i międzynarodowych forach naukowych.

Prof. Iwona Szmelter (ASP w Warszawie, Uniwersytet Warszawski) w błyskotliwym artykule *Dziedzictwo kultury: tradycja/historia/edukacja* przedstawia główne idee, które ukształtowały współczesną koncepcję ochrony dziedzictwa kultury. Termin „dziedzictwo kultury” pojawił się dopiero w czasach Oświecenia, ale tradycja dbania o spuściznę przodków ma swoje korzenie nawet nie w starożytnym Rzymie, jak pisze autorka, ale w Mezopotamii, gdzie narodziła się co najmniej w II tysiącleciu p.n.e. Pierwsze nowożytne dokumenty administracyjne dotyczące

dziedzictwa pochodzą z XVII wieku, zaś w połowie wieku XVIII wykształciły się najważniejsze specjalności naukowe związane z badaniem dziedzictwa: archeologia klasyczna, konserwacja i historia sztuki. Idea zachowania spuścizny pozostawionej przez przodków ma źródła społeczne, a formy organizacyjne zyskiwała w Europie Zachodniej i Środkowej od połowy XIX wieku. Wiek XX, naznaczony potężnymi konfliktami zbrojnymi i efektem „szoku ruin”, dał asumpt wspólnocie międzynarodowej do stworzenia wspólnego systemu prawnego i organizacyjnego chroniącego – przynajmniej teoretycznie – zabytki na świecie w postaci konwencji i rekomendacji UNESCO i Rady Europy.

W definicji archeologii współczesnej przedstawionej przez prof. I. Szmelter („nauka, której celem jest odkrywanie, identyfikowanie i interpretowanie społecznej i kulturowej przeszłości człowieka w oparciu o pozostałości materialne”) brakuje ważnego elementu – ostatniej powinności archeologa wobec odkrytych zabytków. Jest nim obowiązek zachowania i zakonserwowania odsłoniętych relikwów. W sposób praktyczny ideę tę wdrożył do działań polskich misji archeologicznych w basenie Morza Śródziemnego prof. Kazimierz Michałowski. W 1968 roku zaprosił on do współpracy przy rekonstrukcji świątyni królowej Hatszepsut w Deir el-Bahari Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków (dalej: PP PKZ). Instytucja ta zrealizowała w Egipcie, we współpracy z Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: Centrum),

także kilka innych projektów konserwatorskich.

Dr Franciszek Pawlicki (Centrum) w artykule *Polska szkoła archeologii i konserwacji nad Nilem* przedstawił najważniejsze spośród kilkudziesięciu zadań archeologicznych i archeologiczno-konserwatorskich wykonanych przez polskich specjalistów. Odkrycia archeologiczne dokonywane przez naukowców w Egipcie i Sudanie, powszechnie relacjonowane w prasie codziennej i periodykach naukowych, są znane i cenione w kraju i na świecie. Rozpoczęły je wyjątkowe znaleziska z katedry w Faras (1961-1964), następnie w Starej Dongoli, w Aleksandrii, Tell el-Farcha i wreszcie w królewskiej nekropoli w Sakkara. Godne podkreślenia jest konsekwentne kontynuowanie przez kolejnych dyrektorów Centrum idei prof. K. Michałowskiego, aby badać stolicę starożytną, a archeologię wiązać ściśle z konserwacją. Większość prac konserwatorskich nad Nilem to anastyloza i restauracja odsłoniętych konstrukcji, wzniesionych głównie z kamienia. Dzięki tej praktyce specjalistom polskim udało się odsłonić i pieczołowicie zakonserwować w Aleksandrii całą dzielnicę miasta starożytnego, łącznie z unikalnymi ponad 20 kamiennymi audytoriami – salami wykładowymi tutejszej akademii. Odsłonięte i odrestaurowane przez polskich archeologów i konserwatorów budowle (między innymi domy, łaźnie, bazylika) nieznanego wczesnego miasta w nadmorskiej miejscowości Marina al-Alamein stały się atrakcyjnym parkiem archeologicznym. Wśród pojedynczych zespołów architektonicznych na szczególną uwagę

zasługuje świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari, wpisana na Listę UNESCO. Działalność ekipy PP PKZ (do 1990 roku), kontynuowana przez misję Centrum, jest wzorcowym przykładem mozolnej i niekiedy trudnej współpracy archeologów, egiptologów, architektów i konserwatorów zabytków. W odtwarzaną tkankę świątyni – mury kaplic i dziedzińców – wbudowano kilka tysięcy oryginalnych bloków z dekoracją, a zabytek stał się jednym z najznamienszych miejsc w całych Tebach. Polscy specjaliści przeprowadzili konserwację nie tylko dzieł starożytnej i muzułmańskiej architektury, ale także zabytków drobnych. Starannie odtworzono pierwotny wygląd posążków pokrytych złotą blaszką z Tell el-Farcha (Muzeum Egipskie w Kairze), jak również manuskryptów koptyjskich z nekropoli w Szejk Abd el-Gurna w zachodnich Tebach (Aleksandryjskie Muzeum Narodowe).

Prof. Mariusz Ziółkowski (Ośrodek Badań Prekolumbijskich Uniwersytetu Warszawskiego) jest autorem artykułu *Polskie badania i prace konserwatorskie w Ameryce Łacińskiej na stanowiskach wpisanych na Listę światowego dziedzictwa UNESCO*. Rodzimi badacze studiują dziedzictwo kultury Ameryki Środkowej i Południowej już od połowy XIX wieku. Po II wojnie światowej pierwsze badania archeologiczne w Andach prowadził prof. Andrzej Żaki z Krakowa (zamieszkały czasowo w Szwajcarii). Od lat 70. XX wieku zakres prac uległ rozszerzeniu dzięki powstaniu Polsko-Andyjskiej Ekspedycji Naukowej. Stworzyli ją w 1978 roku archeolodzy, etnografowie, geolodzy,

historycy i geografowie z ośrodków akademickich w Krakowie, Poznaniu i Warszawie. Wśród instytucji, które obecnie koordynują polską obecność archeologiczną, antropologiczną i konserwatorską w Ameryce Łacińskiej wiodącą rolę pełni Ośrodek Badań Prekolumbijskich Uniwersytetu Warszawskiego, wspierany wydatnie między innymi przez założone w 1978 roku Polskie Towarzystwo Studiów Latinoamerykanistycznych.

Prof. M. Ziółkowski szczegółowo przedstawił działalność polskich specjalistów w Boliwii, Chile, Ekwadorze oraz Peru. Z uwagi na duże oddalenie od Polski i trudności z zapewnieniem źródeł finansowania większość prac ma charakter badawczy i studialny, z rzadka przybierając postać realizacji konserwatorskich *sensu stricto*. Zabytki ratowane przez Polaków należą do grona najbardziej cennych i pochodzą z różnych okresów przebogatej historii Ameryki Łacińskiej. Prof. W. Domasłowski opracował (1981, 1992) program konserwatorski gigantycznych posągów kamiennych z Wyspy Wielkanocnej, zaś od niedawna zespół interdyscyplinarny inwentaryzuje wszystkie tamtejsze jaskinie. Szczególnie bogaty dorobek uczeni polscy mają w Ekwadorze i Peru, gdzie aktywnie uczestniczą w badaniach i zachowaniu reliktyw stanowisk okresu preinkaskiego oraz inkaskiego, a odkrycia pozwalają odpowiedzieć na pytania kluczowe dla historii Ameryki Południowej³. Opracowania studialne i programy konserwatorskie objęły między innymi zespół rezydencjonalno-ceremonialny w Ingapirca (Ekwador) oraz zespół Machu Picchu (Peru).

Prof. Piotr Bieliński, dyrektor Centrum, zaprezentował najważniejsze dokonania polskich badaczy we wschodniej części Bliskiego Wschodu (*Polskie projekty archeologiczne w azjatyckiej części Bliskiego Wschodu*). Dorobek to zaiste imponujący, biorąc pod uwagę, iż ekipy kierowane przez prof. K. Michałowskiego rozpoczynały prace ponad 50 lat temu niemal od zera. Przez pół wieku misje Centrum przebadaly i częściowo zakonserwowały ponad 20 stanowisk archeologicznych na Cyprze, w Kuwejcie, Iraku, Iranie, Libanie i Syrii. Z jednej strony były to prestiżowe miejsca wpisane na Listę UNESCO (Nea Paphos na Cyprze, Hatra i Nimrud w Iraku oraz Palmyra w Syrii), a z drugiej mniejsze stanowiska, studiowane na zaproszenie miejscowych władz, między innymi w trakcie kampanii ratunkowych. Ich potencjał i znaczenie ujawnił się dopiero w trakcie eksploracji (Bidżan, Nemrik, Tell es-Saadija, Tell Ridżim w Iraku oraz Abu Hafur, Dżassa al-Gharbi, Tell Rad Szakra w Syrii).

Szacunek budzi rozpiętość czasowa przebadanych w trakcie wykopalisk regularnych stanowisk, zwłaszcza na terenie Syrii. Ważnych odkryć dokonano tutaj zarówno na prehistorycznym stanowisku Tell Qaramel z XI-IX tysiąclecia p.n.e., jak i w mezopotamskim mieście z III-II tysiąclecia p.n.e. w Tell Arbid. Wyjątkowej rangi nabrało odsłonięcie sanktuarium boga Mitry w Hawarte (Syria) z I-V wieku n.e. Udało się zakonserwować ściany mitreum, bogato zdobione malowidłami ze scenami z życia Mitry i symbolami jego kultu,

Dr Solida Lim (Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa

Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu) przedstawił w sposób zwięzły działalność polskich konserwatorów na Dalekim Wschodzie (*Udział Polski w zachowaniu światowego dziedzictwa kultury na Dalekim Wschodzie*). Zainicjował ją pod koniec lat 70. XX wieku prof. Tadeusz Polak, ówczesny dyrektor naczelny PP PKZ. Szczególne sukcesy osiągnięto w Wietnamie (1980-1998), a wiąże się one z nazwiskiem arch. Kazimierza Kwiatkowskiego. Kierowana przez niego misja najpierw – o czym autor artykułu nie wspomina – przeprowadziła konserwację bazy partyzanckiej w powiecie Cu Chi (okolice Ho Chi Minh), a następnie badała, opracowywała programy i realizowała kompleksowe prace przy zabytkach architektury królestwa Czamów w środkowym Wietnamie. PP PKZ zrealizowało w latach 1996-1998 konserwację świątyni The To Mieu oraz pawilonu Ta Vu w cesarskim mieście Hue. W Kambodży misja PP PKZ zabezpieczyła w całości największe malowidło ścienną w Azji Południowo-Wschodniej (2190 m²), wokół Srebrnej Pagody w zespole pałacu królewskiego w Phnom Penh (1985-1993). Polscy eksperci przeprowadzili także badania archeologiczne i prace architektoniczno-zabezpieczające świątyni Bajon w zespole Angkor (1990). W Mongolii przygotowano projekt restauracji świątyni boga Megzid Dżanrajseg w Ułan Bator (1989-1991). Autor podsumowania obecności polskich konserwatorów w Azji obszernie opisał historię powstania i działalności Międzynarodowego Stowarzyszenia „Przyjaciele Angkor Wat”, którego przewodniczącym był prof.

T. Polak. W tekście o Dalekim Wschodzie, poświęconym głównie dziedzictwu Kambodży, pojawia się nieco uproszczeń i niedokładności, których nie tłumaczy zwięzłość relacji⁴.

Warto podkreślić, iż działalność konserwatorska Polski w Azji jest silnie związana z ideą szkolenia miejscowych architektów, konserwatorów i rzemieślników, którzy współpracowali z misjami PP PKZ. Dotyczyło to zarówno specjalistów z Kambodży, jak i, w o wiele szerszym zakresie – o czym autor nie wspomina – z Wietnamu. Proces nabywania praktycznych umiejętności dokonywał się w trakcie realizacji prac *in situ* oraz w czasie szkoleń i praktyk w oddziałach PP PKZ w Polsce.

W artykule zamykającym publikację (*Interdyscyplinarny i innowacyjny rozwój ochrony dziedzictwa*) prof. I. Szmelter podkreśla wyzwania stojące przed dziedzictwem kultury w XXI wieku. Należą do nich między innymi nowa filozofia ochrony dziedzictwa i znacznie poszerzona jego definicja, interdyscyplinarne metodologie służące identyfikacji dzieł sztuki czy też zastosowanie innowacyjnych procedur badawczych. Zasady uzgodnione w doktrynalnych dokumentach międzynarodowych tworzą podstawy teorii konserwacji, szczególnie ważne w kontekście zróżnicowania dziedzictwa kultury. Strategia podejmowania decyzji konserwatorskich w oparciu o wartości oraz niearbitralny sposób wyboru wartości są ważną cechą obecnego podejścia do dóbr kultury. Podstawą naukowej ochrony dziedzictwa i wysiłków konserwatorskich jest łączenie dyscyplin humanistycznych

z wynikami badań nauk ścisłych. Tylko wieloaspektowe podejście i współpraca przedstawicieli różnych dyscyplin badawczych pozwala otrzymywać całościowe odpowiedzi na postawione pytania. Truizmem będzie przypomnienie, iż tak rozumiana interdyscyplinarność badań zabytków i praktyki konserwatorskiej (przygotowanie badawczo-dokumentacyjne, koordynacja międzybranżowa oraz właściwy tok postępowania) legła u podstaw licznych realizacji wykonanych z powodzeniem przez PP PKZ na arenie międzynarodowej w latach 70. i 80. XX wieku.

Nową ideą w podejściu do procesu badania i konserwacji dziedzictwa jest rozwój wrażliwości społecznej poprzez promowanie bogactwa dóbr kultury i udział wszystkich zainteresowanych stron (między innymi właścicieli i zarządców) w projektach konserwatorskich. Wśród nowych metod badań na dobre w praktyce konserwatorsko-archeologicznej zadomowiły się metody nieniszczące, zgodne z zasadą minimalnej interwencji w substancję zabytkową. Liczne polskie firmy realizują złożone i trudne projekty konserwatorskie na świecie już od lat 60. XX wieku. Korzystają przy tym z najnowszych osiągnięć badawczych, służących do identyfikacji i dokumentacji zabytków, a prace konserwatorskie wykonują z użyciem właściwych materiałów i technik. Badania techniczne wspierające prace konserwatorskie mają w Polsce ponad półwiekową tradycję⁵. Warto przypomnieć, iż wykonywały je wyspecjalizowane laboratoria naukowo-badawcze w ramach PP PKZ oraz współpracujące z nimi wydziały i instytuty

konserwacji Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie i Warszawie, Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu i Instytutu Techniki Budowlanej w Warszawie. Prof. I. Szmelter omawia najważniejsze projekty badawcze z ostatnich lat i zwraca uwagę na rosnący udział badaczy z Polski w pracach zespołów międzynarodowych (CHARISMA, FRIENDLY HEATING, ROCEM).

Na końcu publikacji zamieszczono schematyczną mapę świata, zaznaczając na niej strzałkami kraje, w których specjaliści z Polski prowadzili prace omówione przez autorów artykułów. Dodatkowo przy poszczególnych krajach wliczono miejsca działania polskich specjalistów, bez podziału na wpisane na Listę światowego dziedzictwa UNESCO i pozostałe. Wydaje się, że ciekawym rozwiązaniem byłoby przygotowanie pełnego zestawienia miejsc z Listy, gdzie pracowali Polacy.

Generalnie liczba miejsc zabytkowych z Listy UNESCO nie ujętych w publikacji jest duża, co najbardziej potwierdza tezę o znaczącym udziale Polski w badaniu i ochronie światowego dziedzictwa kultury. Świadomym wyborem redakcji było pominięcie konserwacji zabytków europejskich, choć wykaz prac wykonanych tutaj przez Polaków jest długi i naprawdę imponujący (na przykład Estonia, Litwa, Łotwa, Niemcy, Rosja, Słowacja, Ukraina). Z niezrozumiałych powodów w artykule poświęconym Ameryce Łacińskiej zabrakło omówienia uczestnictwa – w niemałym zakresie i z dobrymi skutkami – polskich konserwatorów w akcji ratowania Starej Hawany (Kuba,

1984-1985). W tekście o Bliskim Wschodzie nie wspomniano o sporządzeniu w 2004 roku raportu o stanie Babilonu (Irak) przez archeologów delegowanych przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego czy też o dokumentacji jednego z budynków cytadeli w Irbilu (Irak) w 2012 roku⁶. Poza *spectrum* publikacji – co musi jednak dziwić – znalazły się także między innymi wieloletnie prace w Algierii (cytadela w Algierze, pałac Beja w Konstantynie, twierdza Kalat Bani Hammad).

Pod względem edytorskim książka wydana jest bardzo starannie, a walory poznawcze znacznie podnosi duża liczba doskonałych, barwnych zdjęć fotograficznych. Nieliczne pomyłki redakcyjne nie obniżają poziomu całości⁷. Warte rozważenia byłoby uzupełnienie publikacji o podstawową bibliografię działalności polskich archeologów i konserwatorów za granicą.

W Polsce konserwacja zabytków oraz badania archeologiczne mają długą tradycję i stanowią narodową specjalność. Powojenne dokonania w obu dziedzinach są znane na świecie i doceniane. Warto je jednak promować i nagłaśniać, gdyż niewiele jest dyscyplin, które tak dobrze i pozytywnie budowałyby markę Polski. Konserwatorzy i archeolodzy są bardzo dobrymi ambasadorami polskiej nauki i myśli technicznej. Przykład K. Kwiatkowskiego, architekta i konserwatora zabytków z Lublina, któremu wdzięczni Wietnamczycy wystawili pomnik w Hoi An, jest najlepszym dowodem wartości jego dzieła, na trwałe wpisanego w kulturę tego kraju. W 2. połowie XX wieku polską konserwację rozślawiało

PP PKZ, zaś prestiż archeologii od czasów prof. K. Michałowskiego podtrzymuje Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW⁸. Od 1989 roku brak dostrzegalnej, długofalowej polityki promującej osiągnięcia polskiej konserwacji zabytków i archeologii na arenie międzynarodowej. Nie zastąpią jej ważne wydarzenia środowiskowe z ostatniego dziesięciolecia, podsumowujące dokonania Polaków na rzecz światowego dziedzictwa kultury⁹.

Na tym tle omawiana publikacja wraz z wystawą stanowią ważne wydarzenie, utrzymujące i ugruntowujące pozycję polskiej konserwacji zabytków i archeologii w Europie i na świecie. Książka, choć adresowana do odbiorcy zagranicznego i przygotowana w ramach kampanii promującej Polskę na członka Komitetu Światowego Dziedzictwa, jest ważna dla obu dyscyplin. Podsumowuje ich dokonania, określa stan obecny i skłania do dyskusji o przyszłości. Publikacja dobitnie pokazuje, iż o ile badania archeologiczne prowadzone przez polskich uczonych na ważnych stanowiskach Bliskiego Wschodu i Ameryki Łacińskiej rozwijają się, o tyle polskie prace konserwatorskie wykonywane przez ostatnie 20 lat na świecie są mniej liczne. Zmienił się w dużym stopniu charakter zabytków, przy których pracują polscy specjaliści, zmianie uległy także źródła finansowania tych realizacji. W latach 70., 80. i 90. XX wieku liczne i kompleksowe roboty w zabytkach z Listy UNESCO w ponad 30 krajach świata prowadzone były często w oparciu o kontrakty handlowe zawarte z zagranicznymi partnerami¹⁰. Od połowy lat 90.

XX wieku polskie firmy wykonują szereg prac przy wybranych, szczególnie cennych zabytkach polskiego dziedzictwa kultury położonych poza Polską, głównie za wschodnią granicą. Realizacje te są finansowane z budżetu państwa¹.

Osiągnięcia polskiego konserwatorstwa oraz archeologii w róż-

nych częściach świata powinny być jednym z filarów kreowania pozytywnego wizerunku Polski poza granicami kraju. W ramach dyplomacji kulturalnej niezbędne jest organizowanie systemu promocji, opartego na najlepszych, jakże licznych przykładach z ostatnich kilku dziesięcioleci. Instytucjami

państwowymi statutowo powołanymi do przygotowania i realizowania promocji są Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Gospodarki oraz Narodowy Instytut Dziedzictwa. Ostatnie ćwierćwiecze (1989-2014) było pod tym względem czasem nie do końca wykorzystanych szans¹². ■

Przypisy

- Oprócz formy drukowanej dostępna jest wersja elektroniczna publikacji, por.: http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Aktualnosci/wystawa%20opary%C5%BC/NID-NESCO%20katalog.pdf [data dostępu: 15.11.2013]. Wystawa była prezentowana w siedzibie UNESCO w Paryżu we wrześniu 2013 r. oraz w budynku rektoratu Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie w listopadzie 2013 r.
- Dnia 19 listopada 2013 r. Zgromadzenie Ogólne UNESCO w Paryżu podjęło decyzję o wyborze Polski na członka Komitetu Światowego Dziedzictwa na lata 2013-2017. Poprzednio tę funkcję Polska pełniła tylko raz, w latach 1976-1978, por.: <http://www.mkidn.gov.pl/pages/posts/polska-w-komitecie-swiatowego-dziedzictwa-unesco-4271.php> [data dostępu: 20.11.2013].
- Odkopanie przez polskich archeologów przedkolumbijskiego grobowca w El Castillo de Huarmey (Peru) znalazło się na liście dziesięciu najważniejszych dokonań światowej archeologii w 2013 r., sporządzonej przez prestiżowe czasopismo „Archaeology”, por.: <http://archaeology.org/issues/116-1401/features/top10/1579-wari-castillo-de-huarmey-peru-tomb> [data dostępu: 30.04.2014].
- Dwa przykłady nieścisłości: 1) prace misji PP PKZ w Mi Son trwały do 1996 r., a nie do 1989 r.; 2) roboty w Hue wykonano w ramach kontraktu handlowego, a nie w ramach działalności misji naukowo-konserwatorskiej. Najbardziej kompetentnym podsumowaniem obecności PP PKZ w Azji pozostaje niewielka publikacja pod redakcją M. Barańskiego i K. Kraśniewskiej pt. *Polscy konserwatorzy zabytków w Azji*, Wydawnictwa PP PKZ, Warszawa 1994, która ukazała się jednocześnie w wersji polskiej i angielskiej.
- Katalog studiów badawczych Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków 1954-1992. Badania laboratoryjne, metody badań i konserwacji/Catalogue of Research Studies of the State Ateliers for Conservation of Cultural Property 1954-1992. Laboratory Tests, Methods of Research and Conservation*, J. Gromnicki (oprac.), Warszawa 1994.
- M. Olbryś, A. Dolatowska, T. Burda, *Report on the Current Condition of the Babylon Archaeological Site (the Military Camp Alpha Site)*, listopad 2004, <http://www.mk.gov.pl> (CD ROM wydany przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2005).
- Na s. 100 i 102 w wersji angielskojęzycznej tekstu pomyłkowo datowanie pozostałości miejskich odkrytych w Tell Arbid (Syria): zamiast III i II wiek p.n.e. powinno być III i II tys. p.n.e.
- Od Nilu do Eufratu. Polska archeologia śródziemnomorska 1981-1994*, Warszawa 1995. Doroczne konferencje „Polacy nad Nilem” odbywają się na Uniwersytecie Warszawskim od roku 2006, por.: www.polacynadnilem.uw.edu.pl [data dostępu: 31.05.2014].
- Konferencje „Polskie konserwacje poza granicami Rzeczypospolitej” (Warszawa, 5-6 października 2006 r.) i „Polska konserwacja w Egipcie i na Bliskim Wschodzie” (Warszawa, 7 listopada 2008 r.) czy też stały udział Polski w Europejskich Targach Konserwacji i Restauracji Budynków oraz Renowacji Starych Budowli Denkmal w Lipsku (Niemcy).
- Por. np.: M. Olbryś, *Działalność zagraniczna PP PKZ: prace konserwatorskie, misje badawczo-konserwatorskie oraz współpraca międzynarodowa*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2012, nr 31, s. 140-143, z podstawową literaturą.
- D. Janiszewska-Jakubiak, *Ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej. Prace Departamentu Dziedzictwa Kulturowego w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, Białystok 2010, s. 11-14.
- Z dużym niepokojem należy oczekiwać rezultatów realizowanego przez Ministerstwo Gospodarki od 2012 r. „Programu promocji branży ochrony i zachowania zabytków” obejmującego kilka krajów (Austria, Egipt, Indie, Libia, Niemcy, Rosja).